

PAPP Z. ATTILA

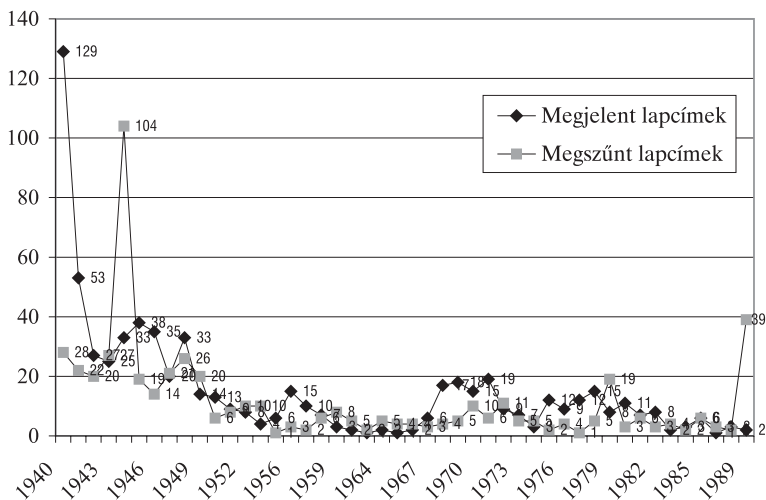
Romániai magyar sajtóvilág a második világháború végétől 1989-ig*

Hosszadalmas lenne felsorolni azokat a politikai, sajtótörténeti és más jellegű eseményeket, amelyek a címben jelzett periódus magyar nyelvű romániai sajtóját befolyásolták. Van azonban néhány esemény, amit minden korszakolásnak figyelembe kell vennie: az 1947-es békeszerződés aláírása, a király lemondatása, Sztálin halála (1953), az 1956-os magyarországi események, Ceaușescu hatalomra kerülése (1965), és az 1989-es decemberi forradalom. Célunk egyfajta sajtótörténeti ív felvázolása, ezért eltekintünk a részletes eseményleltártól, és inkább arra vállalkozunk, hogy a több mint 45 évet kitevő időszakot különböző korszakokon keresztül vázlatosan áttekintsük,¹ majd azonosítsuk azokat a főbb dimenziókat, amelyek egyértelműen, és szemmel láthatóan lényegesen meghatározták a korszak sajtónyelvűségét, illetve szerkezetének átalakulását. Mivel e közel fél

* Részlet a Szerző *Romániai magyar sajtónyelvűség a kilencvenes években. A működtetők világa* című doktori disszertációjából (ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, 2004).

¹ A korszak politikatörténeti áttekintését ld. Vincze Gábor: *Történeti kényszerpályák – Kisebbségi realpolitikák II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989*. Pro-Print: Csíkszereda, 2003.; Tóth Sándor: *Dicsőséges kudaraink a diktatúra korszakából. Gaál Gábor sorsa és utólete Romániában 1946–1986*. Balassi: Budapest, 1997.; Tóth Sándor: *Quo vadis Românie?* HHRF, Katalizátor Iroda: New York, 1990.; A sajtót befolyásoló fontosabb tényezők kronológiájához és a sajtóbibliográfiához ld. Kuszálík Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*. Teleki László Alapítvány: Budapest, 1996.; Az 1944 utáni magyar sajtóról ld. Jordáky Lajos: A romániai magyar sajtó 1971-ben. *Korunk*, 1971, 11. 351–358.; Ugyanó: A romániai magyar sajtó történeti útja. In: *Korunk Évkönyv 1974*. (1976) 13–28.; Bodor Pál: A romániai magyar sajtóélet. In: Koppándi Sándor (szerk.): *A romániai magyar nemzetiség*. Kriterion: Bukarest, 1981. 449–461.; Enyedi Sándor: A romániai magyar sajtó és tömegkommunikáció 1944 után. In: Ugyanó: *Tegnapelőtől tegnapig. Művelődéstörténeti töprengések*. Yoyo Only: Kolozsvár, 1998. 237–261.; Dávid Gyula: *Erdélyi irodalom – világirodalom. Tanulmányok, cikkek, jegyzetek*. Pallas-Akadémia: Csíkszereda, 2000.

Megjelent és megszűnt lapok dinamikája
(1940–1989)

évszázad alatt „teljesedett ki a cenzúra” intézménye is, amelynek bizonyos formái hipotézisünk szerint jelenleg is élnek, e témakörre kissé részletesebben is kitérünk.

Annak érdekében azonban, hogy a magyar nyelvű sajtó „mozgásáról” összképet kapjunk, a Kuszálik-féle bibliográfia alapján összeállítottuk a lapok létrehozásának és megszűnésének, megszüntetésének görbéjét.² A két görbe „íve” hűen tükrözi mindazokat az eseményeket, amelyeket a későbbiekben tárgyalni fogunk (a görbék tartalmazzák az 1940–44-es időszak adatait is).

Első pillantásra is egyértelmű, hogy a lapok száma 1989-ig nagy mértékű csökkenést mutat. A görbék néhány adata azonban mindenképp sokatmondó.³ A második világháború előtt és közben folyamatosan jelentek meg új lapcímek, ezekhez képest a megszűnések jóval kisebb arányúak. 1944-ben viszont már teljesen megfordult a helyzet: a megszűnések dominálnak, ám új lapcímekkel is találkozunk. 1946–47-ig a lapalapítások (a két világháborúhoz és az 1940–44-es időszakhoz képest jóval kisebb mértékű) növekedést mutatnak. 1948-tól a lapalapítások a tárgyalt időszak végéig azonban kisebb mértékű

² A Kuszálik Péter által összeállított bibliográfiát ld. az előző jegyzetben. Külön köszönet Papp Szilamér Zsoltnak az adatbázis összeállításához nyújtott hatékony segítségéért.

³ Részletes adatsorok: a fent hivatkozott doktori disszertáció Függelékében.

küek. Az ötvenes és hatvanas évek „sivársága” után egyfajta fellendülést Ceaușescu hatalomra kerülése után, a hatvanas évek végén, a hetvenes években tapasztalhatunk. 1989-ben a létező lapok zöme nevet változtatott, ezért ebben az évben „megugrott” a megszűnések száma.

A továbbiakban nézzük meg kissé részletesebben, milyen politikai események állnak e dátumok mögött, azaz, milyen fontosabb történések befolyásolták ezeket az ingadozásokat.

Románia 1944 augusztusi átállásával a romániai magyarság (észak-erdélyi része is) újra kisebbségi helyzetbe került. Az ország szovjet katonai fennhatóság alatt állt, de lehetővé vált a politikai pártok szervezése. Megalakult a Magyar Népi Szövetség (MNSZ) is, amely többnyire baloldali, kommunista múlttal rendelkező személyek vezetésével, a kisebbségbe került magyarság érdekvédelmét volt hivatott ellátni,⁴ és indult az 1946. évi választásokon. Noha a korszakra rányomta bélyegét a háború utáni kifáradás, a szovjetek jelenléte, az időszak politikai életét⁵ és részben irodalmi, sajtóéletét is még viszonylagos pluralizmus jellemezte.

Témánk szempontjából érdemes kitérni e rövid időszak néhány, a magyar sajtó működését felvillantó momentumára. Az akkor létező, induló magyar lapok egy része az MNSZ lapjaként indult (pl. *Világosság*), de létezett a szociáldemokratáknak és a kommunista pártnak is lapja (*Erdély, Igazság*). A vidéken induló lapokat is jobbára ezek a szervezetek adták ki, és egyre inkább meghatározóvá vált az MNSZ szerepe. A választások közeledtével (1946. november 19.) az MNSZ még inkább ki akarta sajátítani a sajtónyilvánosságot, az országos papírhány ellenére pedig sikerült új vidéki lapokat is megjelentetnie (mint például a szatmári *Egyenlőség*, a nagyvárad *Magyar Nép*), és arra is akadt példa, hogy átvettek bizonyos, már létező lapokat,⁶ illetve megakadályozták új lapok megjelenését, vagy már létező kiadványok újság-

⁴ A korszakról, illetve arról, hogy miért sodródott az 1944 utáni romániai magyar elit a baloldal irányába, egyszersemind volt-e, lehetett volna-e más alternatíva, ld. Tóth Sándor Gaál Gáborról szóló könyvének, *A romániai magyarság egzisztenciális kisebbségi élménye (1944–1948)* című, bevezető fejezetét (Tóth Sándor: *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakából*, i. m. 17–39).

⁵ „1944. november 12 és 1945. március 6 között egy különös kísérletnek lehetünk tanúi: egy maroknyi ember – nagy részük idealista, kisebb részük a bukaresti pártközpont által mozgatott bábfigura – a szovjet katonai felügyelet alatt *autonómista* struktúrákat próbál kiépíteni.” Vincze Gábor: *Történeti kényszerpályák – Kisebbségi realpolitikák II.*, i. m. xvi., kiemelés az eredetiben.

⁶ Vincze Gábor: *Illúziók és csalódások. Fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*. Státus: Csíkszereda, 1999. 325–326.

papírhoz való hozzáférését.⁷ Az MNSZ sajtóirányítói szerepe tetten érhető abban is, hogy vezetői között gyakran találunk felelős- vagy főszerkesztőket.

A választások előtt mintegy öt hónappal, programjának népszerűsítése érdekében az MNSZ kétnapos sajtókonferenciát szervezett, amelyre meghívta a magyar lapok képviselőit. A konferencián felszólalók a már említett papírhiány kezelése mellett „az egyetemes népi érdekek érvényesítését”, „elegendő számú politikailag képzett újságírót”, az egységes sajtóirányítást, a magyarok kisebbségi kérdésekben történő „egységes állásfoglalását” követelték. Volt, aki a magyarság „híd”-szerepét hangsúlyozta, és a románság tárgyilagos tájékoztatása érdekében román nyelvű lap megjelenését javasolta.⁸ A konferencia után néhány nappal megjelenik a Romániai Magyar Írószövetség irodalmi folyóirata (az *Utunk*), a lapot kiadó Írószövetség pedig szeptemberben kiáltványt tesz közzé, amelyben csatlakozik az MNSZ elveihez.

A második világháborút követő időszak egyik fontos mérföldköve az 1947-es év, ebben az évben írta alá ugyanis Románia a békeszerződést; még ugyanennek az évnek a végén mondatják le I. Mihály román királyt, kiáltják ki a Román Népköztárságot. A két esemény között azonban történt egy harmadik is, amely kihatott a magyarság szerveződésére és így természetesen sajtójára is. Ez év májusában megjelent a kommunista párt nemzetiségi politikásának, Vasile Lucának a cikke⁹ az „elvtelen magyar egység” ellen, amelyben szembeállította a „magyarság demokratikus erőit”, akik együtt harcolnak „a román demokrácia haladó erőivel”, a „magyarkodó», de nemzetellenes gáncsoskodókkal”.

⁷ Enyedi Sándor: A romániai magyar sajtó és tömegkommunikáció 1944 után, i. m. 247.; A háború utáni években ez központi kiutalásos rendszerben működött. Egy 1946 márciusi törvény szerint a papírkereskedelemhez kizárólag az államnak volt joga és ugyanakkor kijelölték azokat a bukaresti és vidéki (5 illetve 7) vállalatokat, amelyeknek joguk volt a kiadásához. (Petcu, Marian: *Puterea și cultura. O istorie a cenzurii*. Polirom: Iași, 1999. 162.)

⁸ Az MNSZ sajtókonferenciájának záródokumentumában, a papírkérdés megoldása kapcsán, találkozunk a romániai magyar kisebbség részarányos követelésének esetével: „A papírkérdés rendezése érdekében leszögezzük, hogy sajtócélokra az államilag elosztott papírból és egyéb nyomdai nyersanyagból annyit igényelünk, amennyi a magyarságot az ország összlakosságában képviselt számaránya szerint megilleti...” (Enyedi Sándor: A romániai magyar sajtó és tömegkommunikáció 1944 után, i. m. 245.) A részarányos követelést azért említjük meg itt, mert ezzel minden korszakban és a legkülönbözőbb területeken is találkozunk. Míg ez a követelés redistribúciós helyzetben, a források elosztása során jogosnak tűnik (pl. kötelező oktatás beiskolázási arányainak szintjén), versenyhelyzet feltételei mellett már nem. Pedig mostanság ilyenrel is találkozunk a nyilvánosságban: miért nincs a 100 leggazdagabb román állampolgár között részarányának megfelelő számú magyar nemzetiségű? (*Erdélyi Riport*, 2002, 1.)

⁹ *Igazság*, 1947. május 22.; Ld. még: Vincze Gábor: *Történeti kényszerpályák – Kisebbségi realpolitikák II.*, i. m. 94–95.

A cikk nyomán nemcsak a szervezeten, hanem a romániai magyarságon belül is „tisztogatás” kezdődött, amihez a sajtó intenzívebb irányítottága is társult. A fokozatosan eljelentéktelenedő szervezetet végül 1953-ban számolták fel. 1948-ban egyesült a kommunista és szociáldemokrata párt, ez utóbbi lapjai pedig megszűntek.

1945 után egyre több magyar hivatalnok kap állást az ország központi kulturális, művelődési intézményeiben, közülük többen Bukarestbe költöznek. A folyamat Kolozsvár szerepének csökkenését eredményezi, ami 1947–48-tól kezdve hangsúlyosabbá válik. Miután az MNSZ is a fővárosba teszi át székhelyét, 1947-ben magyar nyelvű napilap indul itt *Romániai Magyar Szó* néven (később – 1953-tól – az *Előre* nevet veszi fel), és egy-két év múlva ugyanitt fognak elindulni, vagy ide költöznek azok a lapok, amelyek zöme a Ceaușescu-rendszer bukásáig (és részben utána is) fennmarad: a *Falvak Dolgozó Népe* (1945-ben Kolozsvárt alakult, 1952-ben átköltözött Bukarestbe), a *Művelődés* (1948-ban *Művelődési útmutató* néven indult, 1985-ben beszüntették), az *Ifjúmunkás* (1948–1953, 1957–1989), a *Munkásélet* (1957-ben indult, előzménye: *Szakszervezeti Élet*, 1946–1953), a *Tanügyi Újság* (1950, Bukarest). Kolozsvár presztízsének csökkenéséhez járultak hozzá a közigazgatási változások is, különösképpen az 1952-ben létrehozott Magyar Autonóm Tartomány (MAT),¹⁰ amelynek következtében Marosvásárhely kulturális szerepe valamelyest megerősödik.¹¹ 1953-ban itt indul az *Igaz Szó* című irodalmi folyóirat.

1946 augusztusától, szeptemberétől kezdve a Szovjetunióban több olyan pártpolitikai határozat született, amelyek megrajzolták az új kultúrpolitikai irányvonalat. Ezeknek értelmében a művészeteket közvetlen pártellenőrzés alá vetették, hangsúlyozták a „nyugati imperializmustól” való elzárkózás fontosságát, a hangsúly pedig az „éberségre”, a „forradalmiságra”, „a hibák kiküszöbölésére” került. Mivel Európa keleti felében ezek az irányvonalak „nemzetközies” voltak, a térség országainak sajtóját ez a szellem hatotta át. A „nemzetköziesség” természetesen a másik irányba is hatott, hiszen Sztálin halála (1953) után

¹⁰ A tartomány kialakulásának politikai feltételeiről és fogadtatásáról ld.: Bottoni, Stefano: A sztálini „kis Magyarország” megalakítása (1952). *Regio*, 2003, 3. 89–126.; Gagy József: Határ, ami összeköt. Uo. 126–148.

¹¹ A városban 1946-tól működik az Orvostudományi és Gyógyszerészeti Intézet, 1953-ban ide telepítik a Szentgyörgyi István Színművészeti Főiskolát, az Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó magyar osztályának és a Tankönyvkiadónak pedig magyar fiókserkesztőségei létesülnek itt 1955-ben. Dávid Gyula erről az intézményépítési hullámról a következőket írja: „Kétségtelen, hogy mindez a magyar szellemi élet olyan felvirágzását hozta magával az addig igencsak provinciális szellemű városban, amelyet a Ceaușescu-korszak utolsó szakaszában majd csak igen nagy erőfeszítéssel és a legdurvább eszközök alkalmazásával lehet visszaszorítani.” Dávid Gyula: *Erdélyi irodalom – világirodalom*. i.m. 83.

nem sokkal nyíltan fel lehetett lépni a személyi kultusz, az irodalmi sematizmus ellen, egyszersmind lehetővé vált, igaz korlátozott mértékben, egyfajta kritikai hangvétel használata. Ez a tény magával hozta bizonyos új lapok alapítását, vagy régiek újra megjelenését is. Így indult (újra) 1957-ben az *Iffjúmunkás*, a *Korunk*,¹² a *Munkásélet*, a *Napsugár*, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, 1958-ban pedig a *Művészet* (1959-től *Új Élet*).

Az előbbieken említett közigazgatási változások azonban nemcsak a centrum kérdését feszegették, hanem a nyilvánosság úgynevezett „centralizált decentralizációját” is eredményezték. A sajtó mai (kilencvenes évekbeli) szerkezetében is nagy szerepet játszottak/játszanak e változások, hiszen bizonyos területek, régiók vagy városok státusának átalakulásával megváltozott a vonzáskörzetükbe tartozó sajtókiadványok száma is.¹³ Ceaușescu 1965-ös hatalomra kerülésével és egyfajta liberalizmus szimulálásával lehetővé vált újabb lapok elindítása (pl. *A Hét* – 1970-ben¹⁴), az 1968-as párizsi diáktüntetések hatására pedig diáklapok is engedélyeztek, azonban ez a nyitás kegyetlenül visszaütött a nyolcvanas évek második felében. A mai lapszerkezetet nagymértékben meghatározó jogi aktus Ceaușescu hatalomra kerülése után néhány évvel, 1968-ban született: az ország közigazgatási–területi átszervezéséről szóló törvény értelmében a korábbi tartományokat felszámolták, és megyéket alakítottak ki. Ennek következtében minden új megyeközpontban nyomdákat hoztak létre, Kovászna és Hargita megyében pedig új magyar nyelvű lapok indultak (a *Megyei Tükör*, illetve a *Hargita* – ezeknek természetesen román társlapjuk is volt). Számarányuk függvényében minden – magyarok által is lakott megyében – létezett egy kb. 10.000–35.000-es példányszámú, az RKP megyei bizottságai által kiadott magyar nyelvű napi- vagy heti-lap, Bukarestben pedig kb. 150.000-es példányszámban jelent meg a már

¹² A *Korunk* 1957-es újraindulásáról, az előzményekről ld. Gáll Ernő: *Számvetés. Huszonkét év a Korunk szerkesztőségében*. Komp-Press: Kolozsvár, 1995.

¹³ Tekintsük át röviden e folyamatot! Az első adminisztratív változtatásról szóló törvényt 1950. szeptember 6-án fogadta el a Nagy Nemzetgyűlés. Ennek értelmében Romániában 28 tartományt alakítottak ki, ezek pedig 177 rajont, 144 várost és 4042 községet foglaltak magukban. A közigazgatási változás eredményeképpen bizonyos városokban megszűntek lapok, míg más helyeken új lapok indultak. Az 1952-es új Alkotmány életbelépésével az ország térképét újra kellett rajzolni, ezúttal 18 tartományt alakítottak ki (többek között a MAT-ot), majd pedig egy 1956-os törvényerejű rendelettel a tartományok számát 16-ra csökkentették. Alkotmánymódosítással 1960-ban újra adminisztratív változtatásokat eszközöltek, azonban ekkor a tartományok száma nem módosult, csak bizonyos tartományok nevét, illetve területét változtatták meg. Ekkor cserélték ki a Magyar Autonóm Tartomány nevét Maros–Magyar Autonóm Tartományra.

¹⁴ Alakulásának körülményeiről ld. Bányai Éva: Egy kudarcos sikertörténet. *Korunk*, 2003, 8. 16–23.

említett, *Előre* nevű központi lap. Gyakorlatilag ez a megyestruktúra létezik ma is, és a jelenlegi magyar nyelvű sajtónyilvánosság egy meghatározó része (a megyei napi-, illetve hetilapok) erre a közigazgatási konstrukcióra épül(nek), igaz, e lapok most már többé-kevésbé piaci alapon jelennek meg, és (ezért?) a példányszámuk alacsonyabb.

A szovjet befolyáson, illetve a Szovjetunióhoz való viszonyuláson és a közigazgatási változásokon kívül a magyar (és román) nyelvű sajtóra nemcsak a politikai pluralizmus fokozatos megszüntetése, hanem a korábbi időszakokban kibontakozó civil társadalmi kezdeményezések felszámolása is hatott. A korábbi évek, évtizedek magyar nyelvű sajtóvilágát jórészt a civil társadalom különböző szegmensei által működtetett kiadványok tették színesebbé. Ez a változatosság egyre inkább felszámolódni látszik a különböző civil szervezetek beszüntetésével. 1948-ban megszűnt az Erdélyi Népi Kárpát Egyesület (ENKE) és lapja, az *Erdély*; az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) vagyonát 1948-ban átvette a Kolozsvári Mezőgazdasági Főiskola, lapja, az *Erdélyi Gazda* pedig már 1945-ben megszűnt. Szintén 1948 őszén, a vallási kultusztörvény megjelenésével szűnik meg a felekezeti lapok jó része, 1950-ben pedig megszűnik az Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME) – lapja, az *Erdélyi Múzeum* 1947-ben jelent meg utoljára.

A teljesebb kép érdekében meg kell említeni, hogy a korábbi civil társadalmi szervezetek felszámolásának mintegy „pótlására” a kommunista hatalom technikájához tartozott más, új típusú szervezetek¹⁵ létrehozása, ezek pedig szintén kiadványokat jelentettek meg. Például 1948 februárjában megalakult a Romániai Demokrata Nők (Egységes) Szövetsége, amely „átveszi” a *Dolgozó Nő* című lapot (1965-től már az RSZK Nőtanácsa adja ki), vagy például a már említett *A Hét* című lap, amelyet 1970-től a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács adott ki.

A sajtónyilvánosság korlátozásának tehát explicit jellegű nemzetiség-¹⁶ (kisebbség)–ellenes technikái is voltak, ezek a nyolcvanas évektől kezdve egyre nyilvánvalóbb formákat öltöttek. Íme, két példa. 1985-ben megszüntették a Bukarestben megjelenő (már említett) *Művelődés* című folyóiratot,¹⁷ de helyette a *Cîntarea României (Megéneklünk Románia)* című román nyelvű kulturális propagandalapban magyar nyelvű oldalakat biztosítottak (hasonlóan jár-

¹⁵ Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a tényleges civil szervezeteket nem lehet összemosni a „generált”, központosított, politikai befolyás alatt álló szervezetekkel.

¹⁶ A „nemzetiség” kifejezés a korabeli nyelvhasználatot tükrözi.

¹⁷ A metaforikus nyelvhez, kétértelműséghez már hozzászólt magyar értelmiségi ezt így reagálta le: Bukarestben megszűnt a művelődés...

tak el a megfelelő német nyelvű lappal is). 1988-ban egy párthatározat megtiltotta a helységnevek „idegen nyelveken” való közlését, és minden kiadványban románul kellett szerepelniük.

A romániai magyar kisebbséget érintő közvetett vagy nyílt támadások, a sajtó (és mindenféle autonóm társadalmi cselekvés) korlátozásának kiszélesítése közepette (vagy éppen ezért) földalatti, magyar nyelvű szamizdat kiadványok is születtek. Az első, amely egyúttal nagyobb nemzetközi visszhangot is kavart, az 1982-es *Ellenpontok*,¹⁸ a második pedig az 1988-ban indult *Kiáltó Szó* (amelyből nyolc szám készült el, de csak kettő került kinyomtatásra).¹⁹

Az *Ellenpontok* megjelenése után egy évvel, 1983-ban törvényerejű rendelettel bevezették azt a gyakorlatot, miszerint csak belügyminiszteri engedéllyel rendelkezők tarthattak „sokszorosító készülékeket” és írógépeket. Az írógépek tulajdonosainak évente jelentkezniük kellett a rendőrségen, ahol (írógép)-írásmintát vettek tőlük az elkopott, elváltozott betűk kiszűrése érdekében. Noha kutatási eredmények még nem támasztják alá, megkockáztatható, hogy a rendelkezés bejelentésének időpontja összefügg az egy évvel korábbi, nemzetközi visszhangot keltő, magyar nyelvű szamizdat létevel.²⁰

A romániai cenzúra „esztétikájának” néhány jellegzetessége

A bibliográfiai adatokkal és a politikatörténeti eseményekkel összhangban a korszak sajtóját a cenzúra működésén keresztül még jobban megérthetjük. Noha a cenzúrakutatásban rejlő lehetőségek közel sincsenek kihasználva, az utóbbi években egyre több ígéretes kezdemény mutatkozik.²¹

¹⁸ Az *Ellenpontok* létrejöttének körülményeit, utóéletét és a megjelent kilenc lapszám cikkeit ld. Bárdi Nándor (szerk.): *Ellenpontok*. Pro-Print: Csíkszereda, 2000.

¹⁹ A kiadvány indulásának körülményeit és a lap Beköszöntőjét, ld. Balázs Sándor: *Kiáltó Szó*. Amit a cenzúra nem vett ki. *Korunk*, 1990, 1. 9–21.; Megjegyzendő azonban, hogy a lapról szóló emlékezések és információk nem egyértelműek. Valószínűsíthető, hogy két nyomtatott példány száma jelent meg Magyarországon, Erdélyben csak gépiratos formában, szűk körben terjesztették, olvashatták.

²⁰ „Nem lehet megállapítani, hogy ez a lépés [az írógépek bejelentési kötelezettsége – P. Z. A.] milyen mértékben járult hozzá ahhoz, hogy Romániában nem létezett szamizdat irodalom. Az viszont tény, hogy az írógépek ellenőrzése nem segítette elő ennek kibontakozását.” Kligman, Gail: *Politica duplicității. Controlul reproducerii în România lui Ceaușescu*. Humanitas: București, 2000. 292. (Eredetiben: *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceaușescu's Romania*. University of California Press: Berkeley, 1998.)

²¹ Ficeac, Bogdan: *Cenzura comunistă și formarea „omului nou”*. Nemira: București, 1999.; Petcu, Marian: *Puterea și cultura*, i. m. (7. jegyzet); Marino, Adrian: *Cenzura în România*. Schiță istorică. I–VI. *Sfera Politicii*, 1997, 49–54.; Marino, Adrian: *Cenzura în România*. AIUS: Craiova, 2000.; Cseke Péter: *A kisebbségi sajtónyilvánosság korlátozása Romániában (1919–1989)*. In:

A politikai pluralizmus fokozatos felszámolásának időszakában a lapok és minden más kiadvány megjelenését – előzetes tájékoztató (cenzúra) alapján – a Szövetséges Ellenőrző Bizottság hagyta jóvá. Mihály király aláírásával 1945 elején törvényerejű rendelet (1945/102) jelent meg a sajtó „megtisztítására” vonatkozóan, amely betiltotta a fasiszmus és hitlerizmus szolgálatában állt lapokat. Ugyanabban az évben megalakult a művészeket, írókat és újságírókat tömörítő szakszervezet,²² amelynek alakuló ülésén az akkori tájékoztatói miniszter üdvözölte – „Sztálin elvtárs csodálatos definícióját” használva – „a lélek mérnökeit”, azaz a közvélemény alakítóit, Groza miniszterelnök pedig „az agymunka proletárijaihoz” címezte üdvözlő beszédét.²³ A román sajtó irány- és hangadójává a *Pravda* mintájára megjelentetett *Scântea* vált. Az akkor megjelenő új lapoknak azonban szembe kellett nézniük azzal is, hogy a sajtóban kevés a szakember, főleg a „politikailag” és szakmailag felkészült újságíró.²⁴ A cenzúrának így bizonyos esetekben még jótékony hatása is volt, hiszen többek között kijávitotta a nyelvtani vagy lexikális pontatlanságokat.²⁵

A negyvenes évek második felétől kezdve az újságírói szakma gyakorlása szigorú politikai feltételekhez volt kötve: a szerkesztőségekben csak azok dolgozhattak, akik vagy részt vettek az illegális kommunista sajtó működtetésében, vagy munkatársai voltak a szovjet sajtónak, vagy tevékenykedtek a kommunista párt valamelyik szervében, illetve azok, akiket a Moszkva-barát poli-

Paradigmaváltó erdélyi törekvések. Kriterion: Kolozsvár, 2003. 234–255. Cseke ebben az írásában hivatkozik egy szakdolgozatra is, amely e téma magyar kisebbséget érintő vonatkozásaival foglalkozik: Györfly Gábor: *Cenzúrapolitika a XX. században. A romániai magyar sajtó a cenzúra árnyékában.* Bölcsészkarai szakdolgozat. Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, 2000. 43.

²² Uniunea Sindicatelor de Artiști, Scriitori, Ziariști.

²³ Petcu, Marian: *Puterea și cultura*, i. m. 158.

²⁴ Az 1946-ban indult *Szakszervezeti Élet* nehézségeiről így vall a lap egykori munkatársa: „Elég nehezen döcögöttünk, hiszen a szerkesztőség tagjai nem voltak sem újságírók, sem szerkesztők. (...) Volt olyan számunk, amelynek belső kettős oldalát egy-egy üzem önkéntes levelezőinek írásai töltötték meg.” (Szatmári Ilona, *Munkásélet*, 1976. december 17., idézi Kuszálík Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*, i. m. 15.) A szerkesztőség az önkéntes levelezőktől remélte, hogy utánpótlását biztosítani tudja, ezért felhívással fordult hozzájuk: „Célünk az, hogy a legtehetségesebb levelezőinkből újságírók váljanak, a demokratikus sajtó utánpótlásai. Épp ezért arra kérjük levelezőinket, kísérjék figyelemmel, mi az az anyag, amit közlünk, és mi az, amit cikkeiből kivágunk.” (*Szakszervezeti Élet*, 1947. április 13. Idézi Kuszálík Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*, i. m. 16.)

²⁵ Marian Petcu megszólaltatta az egykori *Scântea* egyik munkatársát, aki felidézte Silviu Brucan (jelenleg politológusként ismert) akkori cenzor, aki állítólag a következőt mondta: „Inkább hagyjunk egy vesszőt az alany és állítmány között, hiszen ezek (az újság olvasói) amúgy sem tudják, hová kell kitenni, és lehet, hogy a nyelvészek sem tudják, ez mindig vitatható, de ez még mindig jobb, mintha kivesszünk egy vesszőt, és olyan politikai marhaság lesz, amit már nem tudunk leállítani.” (Petcu, Marian: *Puterea și cultura*, i. m. 161.)

tikusok eltűrték.²⁶ Az újságíróképzést ebben az időszakban az A. A. Zsdanovról elnevezett pártiskolán, majd pedig a Ștefan Gheorghiu Pártfőiskolán bonyolították. A két intézményt utóbb összevonták, és igazi „zárt univerzumként” a politikai kádereképzés bölcsője volt, majd a hatvanas évek elején – kissé veszítve korábbi funkcióiból – a pártaktivisták továbbképzésére szolgált. Ceaușescu hatalomra kerülése után a Ștefan Gheorghiu Akadémia nevet viselte. Az akadémia megőrizte kizárólagos jogát az újságíróképzésre, sőt, abban az időben csak itt lehetett doktori címet szerezni szociológiából és politikatudományból. A hallgatók szigorú szelekción estek át, úgynevezett „lojalitásvizsgán” kellett részt venniük, és rendelkezniük kellett a megyei pártbizottság vagy a romániai KISZ Központi Bizottságának ajánlásával. Az ide bekerültek mindenképp a rendszer kedvezményezettjeinek számítottak, nemcsak jól felszerelt kollégiumokat és (az ország elszegényedése mellett kiváltságnak számító) jól ellátott menzát, hanem külföldi szakirodalommal is nagyszerűen ellátott könyvtárat is használhattak.²⁷

1945-től folyamatosan jelentek meg olyan füzetecskék („brosúrák”), amelyek a betiltott szerzők, könyvek listáját tartalmazták. Míg a füzet az első évben – a reakciós tartalmú könyvektől való megszabadulás jegyében – „csak” 910 címet tartalmazott (130 román szerző, 631 magyar, 88 olasz, 58 francia), a következő években – az „osztályharc fokozódása” következtében – ez a szám folyamatosan bővült: 1946-ban újabb 2538 cím került „indexre”, 1948-ban pedig már 8.000 címet tartalmaz az aktuális brosúra, 1949-ben a betiltásokat tartalmazó kiadvány már maga is hetvenoldalas, és közel 2000 szerzőt és több tízezer címet tartalmaz.²⁸ Az ötvenes évek első felében olyannyira radikálissá válik a cenzúra, hogy nemcsak az antikommunista és antimarxista műveket tiltják be, hanem a populáris irodalomhoz tartozó könyveket (a krimiket például), a parajelenségekkel foglalkozó és a vallási tárgyú műveket is. Adrian Marino szerint ez az a pont, amikor a kommunista Romániában gyakorolt cenzúra eléri tetőfokát.²⁹ Az RKP „irányvonalának” gyakori változása

²⁶ Petcu, Marian: *Puterea și cultura*, i. m. 170.

²⁷ Tismăneanu, Vladimir: *Arheologia terorii*. Editura Eminescu: h. n., 1992. 149–154.

²⁸ Íme, néhány szerző a világirodalomból: André Gide, Graham Greene, Ernest Hemingway, Aldous Huxley, Erich Kästner, Rudyard Kipling, D. H. Lawrence, Margaret Mitchell. (Ficeac, Bogdan: *Cenzura comunistă și formarea „omului nou”*, i. m. 38.)

²⁹ A kor szellemét idézi ez a már már paródiába illő, ám levéltári kutatás alapján dokumentált eset: 1952 májusában az aradi cenzori „kollektíva” (értsd: munkaközösség) „az éberség fokozása és az ellenőrző munka felelősségének növelése és tudatosítása érdekében” egyéves időtartamú szocialista versenyre szólítja fel a nagyváradi, temesvári, krajovai kollégákat. Az év folyamán, a győztes kollektíva kikiáltása előtt, háromszor összesítenék a részeredményeket (érdemes a dátumokra is figyelni): augusztus 23-án, november 7-én, december

közepette – ironikus módon – a tiltásokat tartalmazó listák is állandó cenzúrázásnak voltak kitéve, az egykori „főcenzorok” (a kommunista párt korábbi vezetői: Gh. Gheorghiu Dej, Ana Pauker stb.), avagy a párt hivatalos sajtóorgánájának (*Scântea*) korábbi évfjártai is tiltás alá estek. A tiltásokat tartalmazó – mai kifejezéssel élve – „adatbázis frissítésének” egy másik fontos szempontja a szerzők „holléte” volt: azok a szerzők, akik elhagyták az országot vagy akiket kiutasítottak az országból, szintén rákerültek a listára: míg például 1983-ban 36 ilyen szerző volt, 1988-ra számuk már elérte a 152-t.³⁰

A hatvanas évek közepén, végén³¹ némi lazulás tapasztalható a cenzúra gyakorlása területén, de ez nem jelenti azt, hogy az előzetes cenzúrázás gyakorlata megszűnt volna. Sőt, a megéjszítés során megjelent új megyei napis és hetilapok intenzívebb, „decentralizált” cenzúrát követeltek: minden lapnál (megyében) általában két cenzor ügyködött, akik rendszeresen megkapták a tiltásokat tartalmazó aktuális bukaresti előírásokat. Marian Petcu e mozzanatban megkülönbözteti az állami és politikai cenzúrát: míg az előbbi gazdasági, katonai, egyházi információkra vonatkozott, az utóbbi az RKP KB előírásait tartalmazta. A valóságban e kétféle cenzúrázás természetesen összemossódott, és a szerkesztőségeknek előzetes jóváhagyásra el kellett juttatniuk

30-án. De hogyan is bonyolítanak le e szocialista vetélkedőt? A hitelesség kedvéért érdemes hosszabban idéznünk az eredeti dokumentumból: „(...) A vetélkedő a következő területeken és módon zajlana: 1. »Jelentessük meg hibátlanul az újságokat!« jelszövegében, a helyi lapok ellenőrzése; 2. Az időszakos kiadványok ellenőrzése; 3. Nyomdák: annak ellenőrzése, hogy egyetlen kiadvány se jelenjen meg előzetes jóváhagyás [az eredetiben: 'Bun de imprimat'] nélkül; 4. A rádióadók programjának ellenőrzése (...); 5. Magánkönyvesboltok ellenőrzése (...); 6. Mozi- és színházplakátok ellenőrzése; 7. A kereskedelmi forgalom ellenőrzése (...); 8. A munkatervbe foglalt feladatok maradéktalan és határidőre befejezett teljesítése; 9. Politikai és szakmai tájékozottság egyéni tanulás általi szélesítése; 10. Havonta kétszer írásos tapasztalatsere szervezése. A vetélkedőn a következő pontozási rendszert használjuk: újság hiba nélküli megjelenése: plusz 1 pont; egy helyesírási hiba, amely nem okoz ugyanakkor politikai jellegű hibát is: mínusz 0,50 pont; politikai jellegű hiba megjelenése: mínusz 5 pont; (...) a nyomdák ellenőrzése során: előzetes engedély nélküli kiadvány azonosítása: mínusz 1–3 pont, annak függvényében, hogy a cenzor milyen súlyosnak ítéli a megjelenést; (...) könyvesboltok ellenőrzése során tiltott vagy nem megfelelő kiadvány beazonosítása: 0,50 pont kiadványonként; (...) a munkatervhez képest történő lemaradás egy nappal: mínusz 0,50 pont, 2 nappal: mínusz 1 pont, három nappal: mínusz 1,5 pont; (...) a politikai tájékozottság növelése területén a tervben szereplő, előírt *Scântea*-beli cikkeken kívüli írások csoportos megbeszélése: plusz 1,50 pont; a tapasztalatsere során az időpontok be nem tartása: mínusz 1 pont (...).” (Ficeac, Bogdan: *Cenzura comunistă și formarea „omului nou”*, i. m. 75–77.)

³⁰ Marino, Adrian: *Cenzura în România*, i. m.

³¹ 1965-ben jelent meg az újabb Alkotmány és jutott hatalomra Ceaușescu. 1968-ban Románia nem küldött csapatokat Csehszlovákiába.

a cenzorokhoz a következő, vagy az azután következő napi írásokat, hogy a kért módosításokat majd el tudják végezni.³²

Az 1974-ben (érdekesképpen: április elsején) megjelent Sajtótörvény szentesítette a cenzúra intézményét, és meghatározta a kiadók, szerkesztők és terjesztők feladatkörét.³³ Ugyanakkor tíz paragrafusban kijelölte a „tabutémákat”, és azt is leszögezte, hogy megsértésükért a lapok főszerkesztője a felelős, az előírások betartásának ellenőrzésével pedig az ún. Sajtó- és Nyomtatványügyi Bizottságot³⁴ ruházta fel. A sajtónak a pártpropaganda szolgálatába való állítását a következő évi RKP program is megerősíti, majd pedig arra kötelezik a nyilvános információk kezeléséért felelős személyeket (többek között a könyvtárosokat is), hogy hűségüket tegyenek a Román Szocialista Köztársaság mellett. E lépéssorozatok – a megfélemlítésen túl – egyszersmind nyilvánvalóvá teszik, hogy a sajtó (is) az RKP szerves részének tekintendő.

A cenzorok munkája valóságos munkamegosztás alapján történt: külön „szakemberek” foglalkoztak az írott sajtóval, a rádióműsorokkal, tévéműsorokkal, filmekkel, könyvkiadókkal, színházi és zenei előadásokkal, képzőművészeti kiállításokkal. Ha a cenzúrát működtető hivatalok alkalmazottai nem rendelkeztek kellő szakismerettel, akkor a szakterület elismert vagy megvesztegethető, zsarolható, egyszersmind megbízható szakértőit kérték fel e munka elvégzésére.³⁵ E technikának kettős funkciója volt: egyrészt a cenzúra munkáját „magasabb” (vagy legalábbis egy átlaghivatalnok szintjét meghaladó) színvonalon lehetett elvégezni, másrészt pedig az „oszd meg és uralkodj” elv érvényesítésével az egyes szakmákon, művészeti ágakon belül a céhbelleket egymás ellen fordítva, nagyobb sikerrel lehetett a totális kontroll ideálja felé haladni. Bizonyos helyzetekben ez a szakosodás még további munkamegosztást is feltételezett. A képzőművészeti kiállítások esetében például a megnyitó előtt négytagú bizottság ellenőrizte a helyszínt, illetve a kiállított alkotásokat. Az általános

³² Petcu, Marian: *Puterea și cultura*, i. m. 178.

³³ „A sajtó rendeltetése állandóan küzdeni az RKP politikájának, a szocialista etika és méltanyosság magasztos elveinek valóra váltásáért (...) a sajtó hozzájárul a párt által az életről és a társadalomról vallott tudományos, dialektikus és történelmi materialista felfogás érvényre juttatásához, forradalmi kérelhetetlenséget tanúsít az obskúrus, visszahúzó és embertelen felfogásokkal és álláspontokkal szemben.” (*Hivatalos Közlöny*, 1974. április 1.)

³⁴ Röviden Sajtóigazgatóságnak nevezték.

³⁵ „A cenzorokat sokszor szűk látókörű bürokratáknak tekintik. Gyakran azok is voltak. Ám a »sokoldalúan fejlett« szocializmus (Ceașescu egyik kedvenc és elcsépelte kifejezése) finomítani kívánta a hatalom intézményét, és ezekben a pozíciókban egyre nagyobb számban alkalmazott művelt, cinikus, intelligens embereket. Az intézmény által felhasznált módszerek szintén fejlődtek, és idővel »összetettebbé« és »finomabbá« váltak. Röviden, aljasabbá.” (Manea, Norman: *A diktátor és a bohóc*. Magvető: Budapest, 2003. 99–100)

pártkövetelményeknek való megfelelésen kívül, sajátos előírások betartását is ellenőrizték: legfeljebb csak egy aktkép lehetett, nem állíthattak ki vallási tárgyú (templomot, keresztet stb. ábrázoló, felhasználó) alkotásokat, sőt, a képek elhelyezése sem történhetett kereszt alakban. A négytagú bizottság tagjai a Művelődési Minisztérium és a Nemzeti Vagyonügynökség egy-egy képviselője, valamint a Szekuritáté két képviselője voltak. A bizottsághoz esetenként más intézményektől is társultak. De miért kellett két ember a Szekuritátétól? Éppen a munkamegosztás céljából: az egyik azt vizsgálta, hogy a kiállított tárgyak, képek hordoznak-e valamilyen, az államfő ellen irányuló jelentést, míg a másik az alkotások külpolitikai üzenetét szemrevételezte.³⁶

A cenzúra működéséhez szükséges munkamegosztás hiányaként is fel foghatjuk azt az esetet, amelyet Lőrincz D. József ismertet. Lőrincz egy székelyföldi színházi előadás előzetes megtekintését végző, ún. vizionáló bizottságának jegyzőkönyveit elemezve közli, hogy a bizottságban komoly konfliktus támadt: egyes tagjai művészeti, esztétikai álláspontból is kifejtették véleményüket, míg mások csupán ideológiai, politikai alapon ítélték meg a művet. A csak ideológiai megítélés nyilván szabad teret engedett volna a művészi szabadságnak, az esztétikai véleménynyilvánítás azonban kihatott a mű egészére, apró részletekre is (díszletek stb.). A konfliktus végül megoldódott a Szocialista Kultúra és Nevelés Országos Tanácsa egy újabb határozatával, ugyanis az kimondta, hogy a bizottságnak kötelessége minden szempontból bírálatokat megfogalmaznia.³⁷ A minden, akár jelentéktelennek tűnő részletre való odafigyelés a cenzúrákat mindenevővé avanszálja, ám – főképp a diktatúrára berendezkedő hatalmi szándékok mellett – ezen nem csodálkozhatunk, hiszen nemcsak a cenzúrákat alkalmazó politikáráról, hanem a mindenkori politikáráról is elmondható, hogy mindenevő.³⁸

Visszatérve a sajtóra, meg kell említenünk az egyik legfontosabb eseményt: 1977-ben hivatalosan megszüntetik a cenzúrákat.³⁹ A már említett Sajtó- és Nyomtatványügyi Bizottságot átszervezik, és felhatalmazzák a sajtóban dolgozóakra vonatkozó összes törvény figyelemmel kísérésének feladatával. Egy év múlva a bizottságot felszámolják, és helyette a megyei pártbizottság aktivistái gyakorolják ezt a feladatkört.

³⁶ Petcu, Marian: *Puterea și cultura*, i. m. 180.

³⁷ Lőrincz D. József: *Az átmeneti társadalom értékei*. Doktori disszertáció, 2002. 242. (Kézirat; megtalálható a Teleki László Alapítvány Könyvtárában.)

³⁸ Becskeházi Attila – Kuczi Tibor: *Szociológia, ideológia, közbeszéd*. Scientia Humana: Budapest, 1992.

³⁹ Az eseményt Miruna Runcan a ceausisza reformok „drámai fordulatának” nevezi. Runcan, Miruna: *A patra putere – legislație și etică pentru jurnaliști*. Dacia: Cluj-Napoca, 2002. 114.

A cenzúra formális felszámolása azonban korántsem jelentette a sajtó szabadságának térnyerését. Valójában az öncenzúra intézményesült, hiszen a korábbi gyakorlattal ellentétben, ezután nem egy egyértelmű külső instancia javaslatait kellett figyelembe venni, hanem egy belső önkontrollon keresztül kellett a szerzőknek átszűrniük gondolataikat. Az előzetes cenzúrát tehát a hangsúlyosabb, önmagukkal való viaskodás gyakorlata váltotta fel, amit azonban gyakran az utólagos cenzúra egészített ki. Az utólagos (a szöveg, újság megszerkesztése utáni, de mindenképp megjelenés előtti) cenzúrát különböző fórumok végezték, akik egymást hol túllícitálva, hol egymásnak elmentmondva fogalmazták meg javaslataikat,⁴⁰ miközben a szerkesztők a lassú felőlrlődésnek lettek kitéve.⁴¹

Az öncenzúra a hatalom által felkínált (kötelezővé tett) „keretek” figyelembe vételét feltételezte. Az ideológiai keretek a különböző dokumentumokban és propagandaanyagokban nagyon egyértelműen kodifikálva voltak, az újságíróban pedig kialakult, illetve bensővé vált az igazodás szükségessége. Az alkalmazkodási kényszer a hibázás, tévedés elkerülése miatti félelemből táplálkozott; mondhatni, intézményesült a félelem.⁴² A hatalom célja folyamatosan árnyaltabbá vált: míg a sztálinista időkben arra törekedett, hogy minden eszközzel megakadályozza a közönség alternatív forrásokhoz való hozzáférést, vagyis azt, hogy olyan információkhoz jusson, amelyek legitimitását megkérdőjelezi vagy egyáltalán, rossz fényben tünteti fel, a hetvenes, nyolcvanas években az ellenőrzést mindinkább „személyes” szintre igyekezett leszorítani. Az igazodás állandósulásával azonban egyfajta immunizáció is kialakult, a mindennapi munka rutinizálódott és ugyanakkor ritualizálódott is. A rutinizálódás szükséges velejárója bármilyen munkának, hiszen általa lehet az ismétlődő munkák (amilyen például a napilapszerkesztés) (el)várt hatékonyságát biztosítani. Ez viszont nem zárta ki a ritualizációt, a különböző formai jegyek használatát. Másképp fogalmazva, a nyilvánosság

⁴⁰ A *Korunk* ellenőrzése az öncenzúrán kívül a következő szűrőkön esett át: 1. Kolozs megyei Szocialista Művelődési és Nevelési Bizottság; 2. Kolozs megyei pártbizottság propagandaosztálya; 3. Szocialista Művelődési és Nemzeti Tanács; az RKP KB sajtóosztálya. Cseke Péter: A kisebbségi sajtónyilvánosság korlátozása Romániában (1919–1989), i. m. (21. jegyzet) 250.

⁴¹ Gáll Ernő naplója ékes bizonyítéka annak a folyamatos, sorozatszerű adok-kapok harcnak, amit a hetvenes, nyolcvanas években a szerkesztőknek végig kellett vívnia az akkori hatalom képviselőivel, és ami egészségi állapotát is kikezdte: „A dolgok logikájához tartozik, hogy két héttel ezelőtt az utcán rosszul lettem”. (Gáll Ernő: *Napló. I. 1977–1990*. Polis: Kolozsvár, 2003. 119. Kiemelés tőlem). Az ő esete nyilván nem egyedülálló.

⁴² Ignat, Petru: Postfață – Schiță istorică privind autocenzura fricii în presă. In: Ficeac, Bogdan: *Cenzura comunistă și formarea „omului nou.”*, i.m. (21. jegyzet) 110–126.

reprezentatív volt, hiszen a hatalom jegyeit jelenítette meg, de e jegyek állandó jelenléte inkább közönyt termelt, mintsem a hön óhajtott „új ember” sikeres kialakítását.

A hasonló jellegű információk folyamatos közlése (így például a napi rendszerességgel megjelent Ceaușescu-szövegek, avagy a dicsőítését szolgáló ismertetések, tudósítások) éppen a média hatékonyságának, befolyásolási képességének csökkentését eredményezték. A hírek már nem számítottak hírnek, hiszen az információérzékenységet a különbözőség, a megkülönböztetés irányította.⁴³ A „keret” elfogadása, öncenzurális magáévá tétele által a tartalom mintegy megszűnik, pontosabban szétválik a szöveg és a tartalom, a hangsúly pedig az előbbit megtestesítő „különleges beszédre”,⁴⁴ a kialakult és a valóságot bekebelező, felülíró „bükkfanyelv” fenntartására,⁴⁵ egyfajta orwelli „újbeszél” meghonosítására tevődik. A „keret” primátusa diktált akkor is, amikor a sajtót ellenőrző hivatalos személyek (a cenzorok vagy a szerkesztők, ami – főképp 1977 után – néha ugyanaz) beavatkoztak a szövegekbe, hiszen éppen ezáltal igazították a szövegeket az elvárásokhoz. Az öncenzúra beindulása során a „keret” már maga – a világ aktuális (politikai, ideológiai) dolgaiban automatikusan tájékozódni képes – szerző lett.

Nevezzük e jelenséget „keretizmus”-nak. Az „izmus” utótag azt sugallja, hogy a keret léte valamilyen ideológiai meghatározottságot feltételez. Az újságíró önmagát, mint a legavatottabb „keretismerőt” határozza meg, helyzettudatából fakadóan pedig e kerethez igazítja cselekvéseit. A keretek kialakításához önmaga is hozzájárul, hiszen éppen a keretek megléte könnyíti mindennapi munkáját. A keretek által vezérelve nem kérdőjelez meg olyan kérdéseket, amelyek a keret egységét megzavarnák. Kisebbségi újságíróként a keret a saját etnikai csoport védelmét (is) szolgálja, valamilyen kapcsolatot feltételez közte és képzelt olvasói közössége között. A keret működtetése néha ellentmondásba kerülhet a szakmai érvekkel, vagy a lelkiismerettel, ám mégis folyamatosan fenntartják. Ennek oka részben a munka rutinizáltsága, ám nagyobb részben éppen a keretek által generált kisebbségi sajtóban érvényesülő ún. napirend-ha-

⁴³ Vö. Gregory Bateson alaptételével: az információ olyan különb(öző)ség, ami különb(öző)séget eredményez. („difference that makes a difference” – idézi Luhmann, Niklas: *Szerelm – Szenvedély. Az intimitás kódolásáról*, József Műhely: Budapest, 1997. 91.)

⁴⁴ Biró A. Zoltán: Centralizált hatalmi beszédmód. Szempontok a szocialista médiaszervezetek pragmatikai szintjeinek elemzéséhez. In: Bodó Julianna (szerk): *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print: Csíkszereda, 1998.

⁴⁵ Thom, Françoise: *Limba de lemn*. Humanitas: București, 1993. (Eredetiben: *La langue de bois*. Julliard: Paris, 1987.)

tás (*agenda setting*). Az újságíró nagyobb valószínűséggel fordul olyan témák irányába, amelyek a munkáját irányító kereteket megerősítik.

A cenzúra „felszámolása” által megerősített öncenzúra a hatalom szempontjából tabunak számító témák bensővé tétele, „keretbe” foglalása által éppen továbbélésükhöz járul hozzá. Egyfajta „szürke nyilvánosság” jön így létre, és itt figyelembe kell venni a „szürke” szó kétértelműségét: ez a nyilvánosság „szürke”, mert a hivatalos témák és stílusok állandó ismétlődése által egyhangú, másrészt azért is „szürke”, mert a lényegesebb mondanivalók a nyomtatott sorok közötti képzelt, homályos térben vannak elrejtve. Az újságban megjelenő szövegek mindazonáltal „fogyaszthatók” vagy legalábbis használhatók maradtak, hiszen a lapokat folyamatosan megvásárolták. Az olvasók sosem sztrájkoltak az újsághírek miatt, sőt, igyekeztek olyan értelmezéseket adni a különböző híreknek, amelyek által azok beépülhettek mindennapi életvezetésükbe. Ezt a jelenséget Biró A. Zoltán olyan „hallgatolagos társadalmi szerződésként” értelmezi, „amelyet a látszólag egymás ellen, de valójában mindig egymás mellett működő hatalmi világ és mindennapi világ köt egymással. A médiák működése nagyon pontosan mutatja ennek az alkunak legalapvetőbb tulajdonságát: *nem megköötték, hanem nap mint nap megkötik.*”⁴⁶

Míg a hatalom (sajtó) és olvasó közötti alku hallgatolagosnak tekinthető, a hatalom és szerző (alkotó) viszonya már korántsem mutatkozott annak. A cenzúra logikájához ugyan óhatatlanul hozzátartozik a politikai érdekek kiszolgálása, a hatalom és szerző közötti viszony azonban már sokkal interaktívabb volt, és néha már-már partnerivé alakult. Foucault szerint is, a hatalom nem feltétlenül elnyomó, hanem stimuláló instancia, amely arra kényszerít, hogy vedd figyelembe érveit, reagálj kihívásaira, tegyél vallomást céljaidról, gyónd meg bűneidet.⁴⁷ E kvázi-partneri helyzetben a hatalom képviselője és az alattvaló egy sakkjátszmához hasonlóan akarnak túljárni egymás eszén, keresik a másik gyenge pontjait. Az *Ellenpontok* szamizdat lap szerkesztői lebukásának körülményeire visszaemlékezve Szócs Géza is idézi azt az egykori Szekuritáté-ügynököt, aki úgy élte meg az egész ügyet, mint két intelligencia összecsapását.⁴⁸ A cenzor néha valamifajta normatív recenzióként is működik. Norman

⁴⁶ Biró A. Zoltán: Centralizált hatalmi beszédmód, i. m. 26., kiemelés az eredetiben.

⁴⁷ Foucault, Michel: *A szexualitás története. A tudás akarása*. Atlantisz: Budapest, 1996.

⁴⁸ „... kétségtelen, hogy az egész vállalkozás nem csak morális és politikai próbatétel volt, és nem csak kalandos történet, hanem megmérettetés és megmérkőzés is; ahogyan Oprea elvtárs helyesen meghatározta utólag: ez két intelligencia összecsapása volt. Az egyiken magukat értette, a másikon bennünket. És úgy gondolta, végeredményben ők nyertek. Hiszen felszámolták az *Ellenpontok*at, semlegesítették a szerkesztőket, letörölték magukról a szakmai szűgyent. Mi pedig úgy gondoltuk, hogy mi nyertünk: mert nemcsak, hogy fel-

Manea román író is beszámol arról, hogy amikor életében egyetlen egyszer kezébe került a (mindig megkérdőjelezhető, bizonytalan) kiadás előtt álló regényéről készült – egyébként államtitoknak minősülő – javaslatokat is tartalmazó cenzori jelentés, megrémült a cenzor felkészültségén, de – mazochista játékosként – a játszmat, a harcot ugyanakkor nem adta föl.⁴⁹

A kommunista, szocialista típusú berendezkedést a nemzeti gondolattal sikeresen ötvöző Ceaușescu számára⁵⁰ az ország nemzeti kisebbségei akadályt jelentettek az egységes nemzetállam projektjének maradéktalan megvalósításában. A hetvenes évektől kezdve például a magyar nyelvű oktatás folyamatosan leépült, a nyolcvanas évek végén már alig indultak magyar nyelvű középiskolai osztályok. Korábban említettük, hogy ebben az időszakban bizonyos magyar nyelvű lapokat is megszüntettek, 1988-tól – a két világháború közötti, királyi diktatúra gyakorlatát felelevenítve – a magyar helységneveket tilos volt nyomtatásban megjelentetni. A társadalomban halmozódó belső feszültségekért gyakran a magyarokat és néha a zsidókat tették meg bűnbaknak.⁵¹ A romániai magyar elit érthető módon érzékenyen, és (ismert kivételektől eltekintve) tehetetlensége tudatában reagált minden, a romániai tilalomrendszeren belül a magyar kisebbséget érintő újabb korlátozásra. Cseke Péter szerint a korlátozások a rendszer fennállásáig a következő főbb témákra vonatkoztak: 1. a magyar történelem és az erdélyi magyar múlt forrásvidékeit feltáró közlemények; 2. nemzeti/nemzetiségi tudatépítő tanulmányok; 3. az erdélyi magyar intézménytörténet, ezen belül pedig legfőképpen

hívtuk, világra szóló módon, a figyelmet az erdélyi magyarok helyzetére, hanem még élve is maradtunk.” (Szócs Géza: Tizenkét képkocka a nyolcvanas évek elejéről. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Ellenpontok*, i. m. [18. jegyzet] 349–354, itt 351.)

⁴⁹ „Megrémültem. Igen, egyszerűen megrémültem. Regényemnek azokat a sorait, amelyek a náciizmus és az akkori romániai diktatúra hasonlóságait implikálták, »megfejtették«. Igen, megrémültem. Úgy éreztem, hogy bármelyik pillanatban kinyílhat az ajtó és (...) letartóztatnak. (...) Kétségekkel, félelemmel és undorral vegyes, nehéz napok és éjszakák telnek a harccal, hogy olyan ambivalens megoldást találjon, mely teljesíti ugyan, de egyúttal óvatosan alá is ássa a cenzor követeléseit.” (Manea, Norman: *A diktátor és a bohóc*, i. m. [35. jegyzet] 112.)

⁵⁰ A folyamat részletes leírását ld. Verdery, Katherine: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press: Princeton, 1996.; Verdery elutasítja és leegyszerűsítőnek tartja azt a felfogást, miszerint a kommunista pártnak azért volt szüksége a nemzeti eszme felhasználására, hogy legitimitását biztosítsa. Könyvében emellett érvel, hogy a nemzet mint szimbólum a politikai harcok célpontjává vált, és az értelmiség egymás közötti, illetve az értelmiség és a hatalom közötti versengések, viták, konfrontációk során kristályosodott ki, hogy ki az igazi definíció birtokosa, egyszersmind, ki ellenőrizheti az ily módon meghatározott nemzetet.

⁵¹ Vincze Gábor: *Történeti kényszerpályák – Kisebbségi realpolitikák II*, i.m. (1. jegyzet) xxvi.

az oktatás kérdései; 4. a magyar helységnevek használata; 5. a szimbólumértékű személyiségek identitásörzést sugalló magatartásának felidézése.⁵²

Amióta létezik cenzúra, kijátszására azóta történnek kísérletek. Borges szerint a cenzúra a metafora szülőanyja.⁵³ A romániai cenzúra viszonyai közepette az írók, újságírók egy része a kimondhatatlan kimondhatóságával küszködött. A metaforikus nyelvezet használata, az „egyet gondolni és mást írni” már-már skizofrén állapotot idézhetett elő, a gondolkodás megkettőződését eredményezhette.⁵⁴ Az én nyilvános és nem nyilvános Én-ekre bontása egyesek szerint az identitás meghasonlásának jele,⁵⁵ míg mások ezzel ellentétesen egy – noha nem teljesen koherens, ám mégis – elfogadható identitás mellett érvelnek.⁵⁶ E sajátos nyelvezet forgalmazása azonban mindenképp hozzájárult ahhoz, hogy a sajtó

⁵² Cseke Péter: A kisebbségi sajtónyilvánosság korlátozása Romániában (1919–1989), i. m. (21. jegyzet) 252.; Meg kell állapítanunk azonban, hogy a cenzúra szövevényes hatásairól, jól megfigyelhetően, a magyar és román szerzők esetében eltérő beszédmód létezik. A magyar szerzők elsősorban a magyar sajtóra vonatkoztatva foglalkoznak a korlátozásokkal, míg a román szerzők jogi rendelkezések felsorolása mellett, politikatörténeti szinten mozogva a kommunizmus megszűlésének részeként tárgyalják (kivételek persze mindkét oldalon akadnak). Cseke Péter például szintén idézi az általunk is használt Petcu-féle adatokat a két világháború sajtópereire vonatkoztatva, de ugyanakkor számon kéri tőle, hogy miért nem foglalkozik behatóbban a magyar kisebbséget ért akkori sérelmekkel. Igen ám, de a többségi érzékenység megmunkálása a magyar gondok román nyelvé – a létező kivételek tisztelete miatt is úgynevezett – diskurzusserző megjelenítését is feltételeznél, ez pedig nem erőssége az erdélyi magyar elitnek. És nem gondoljuk azt, hogy ennek kizárólag csak nyelvi okai lennének, inkább valamiféle kulturális kódoltságról van szó. Mindennek azonban messzebbre mutató következményei is vannak annál, amit első megközelítésében is gondolnánk. A sajátos, erdélyi gondok meg nem jelenítése románul (vagy angolul) gyakran a Romániával foglalkozó nyugati szerzőkre is kihat (pontosabban, nem hat ki). Csak egy példa. Katherine Verdery *National Ideology Under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania* című, a Ceausescu-rendszer kulturális és identitáspolitikájáról szóló, híres könyve (University of California Press: Berkeley, 1991.) egyetlen olyan romániai magyar szerző munkájára sem hivatkozik, amely a magyar kisebbség jogos sérelmeivel foglalkozna. Itt nem tisztünk eldönteni, hogy ez Verdery elfoglaltságának köszönhető-e (aki egyébként hivatkozik angol nyelvterületen ismert magyar szerzőkre), avagy annak, hogy ténylegesen nem talált ilyen műveket románul vagy angolul. Ettől függetlenül az mindenképp megállapítható, hogy a használt szakirodalom óhatatlanul kihat a tartalomra, a szóba jöhető tematizálásokra. Talán az ő elemzése is árnyaltabbá válhatott volna, hogyha a román politikai és értelmiségi elit által a „magyarok nemzet” definíciójáért vívott harc során figyelembe vette volna a „magyarok jelenlétét” az országos események alakításában (ld. még az 50. lábjegyzetet). Ami ténykérdés, hogy mindenféle konfliktust, a legapróbbnak tűnő személyközi és a bonyolultabb interetnikai konfliktusokat is kommunikációval lehet kezelni.

⁵³ Manea, Norman: *A diktátor és a bohóc*, i. m. (35. jegyzet) 54.

⁵⁴ Gáll Ernő: *Számvetés*, i. m. (41. jegyzet)

⁵⁵ Verdery, Katherine: *What Was Socialism, and What Comes Next?* i. m.

⁵⁶ Lőrincz D. József: *Az átmeneti társadalom értékei*, i. m. (37. jegyzet) 230.

legalább a látszatát megőrizze annak, hogy a „valóság tükré”.⁵⁷ Érdekes paradoxon, hogy e valóságigényét éppen ilyen retorikai, poétikai, azaz valóságmegkerülő eszközzel tudta megvalósítani. A cenzúra kijátszására néha a kifejezetten technikai leleményességek adtak módot: a kötelező cikkek, tanulmányok más betűtípussal való szedése, elkülönített helyre való betördelése, az oldalak külön számozása, a tartalomjegyzékből való kihagyása.⁵⁸ E technikák alkalmazása mindvégig kompromisszumok, a „valamit valamiért” jegyében zajlott. Ahhoz, hogy egyáltalán megjelenhessen valami, bele kellett menni a hatalom által felkínált játszmahelyzetekbe, együttműködési készséget kellett mutatni. Horváth Andor, *A Hét* egykori szerkesztője egy interjúban kifejti, hogy: „a pártirányítás/ellenőrzés nem főképpen azt jelentette, hogy mit nem szabad megjelentetni, hanem azt, hogy minek a közlése elengedhetetlen ahhoz, hogy a lap – azon a héten és általában – megjelenjék. (...) A szerkesztés igazi drámája nem abból származott, hogy mit nem volt szabad írni/megjelentetni, (...) hanem abból, hogy a családi diktatúra és a személyi kultusz eluralkodásával ők mondták meg, hány oldal terjedelmű lesz a születésnap, a kongresszusról készülő összeállítás stb., hovatovább ők szerkesztették a lapot.”⁵⁹

A fentiek talán érzékeltetik, hogy a hatalom és sajtó viszonylatában a politikai korlátozások számos formát ölthettek, ölthetnek. Az „egyszerű” elnyomástól a hatalommal vívott játszmákban való aktív részvételig, az öncenzúra és a metaforikus, ambivalens nyelv használatáig nagyon sok formáját megtalálhatjuk.⁶⁰ Úgy gondoljuk, a cenzurális gyakorlatok ismertetése azért fontos, mert a sajtó befolyásolására tett kísérletek demokratikusnak tartott politikai berendezkedés mellett is előfordulnak.

⁵⁷ Az, hogy a sajtó mennyire tükrözi a valóságot, demokratikus, „cenzúra mentes övezetekben” is kutandó kérdés.

⁵⁸ Tóth Sándor: *Dicsőséges kudarcaink a diktatúra korszakából*, i. m. (1. jegyzet)

⁵⁹ Bányai Éva: Egy kudarcos sikertörténet, i. m. (14. jegyzet)

⁶⁰ Ez utóbbi esetben a már idézett Horváth Andor megkülönbözteti a „pozitív” beleszólást és a „negatív” – elnyomó – cenzúrát. A cenzúra különböző típusainak felállítására ld. Petcu, Marian: *Puterea și cultura*, i. m. (7. jegyzet); Marino, Adrian: *Cenzura în România*, i. m.; és Bányai Éva: Egy kudarcos sikertörténet, i. m.